

LEERPLAN

Maatschappelijke Vorming

(AV lestijd: 3 uur per week)

Secundair Onderwijs – Eerste graad – B-stroom

ingediend door: Federatie van R. Steinerscholen in Vlaanderen vzw
lid van de European Council for Steiner Waldorf Education
p/a Nachtegaalstraat 8
2060 Antwerpen
03/213 23 33
steinerscholen@telenet.be

datum: 18 januari 2008

Inhoud

1. Inleiding	p. 3
2. Beginsituatie	p. 4
2.1. Algemene toelatingsvoorwaarden voor 1B en BVL	p. 4
2.2. Profiel van de jongeren in 1B en BVL	p. 4
3. Leerplandoelstellingen en leerinhouden	p. 6
Deel I: Gisteren, vandaag en morgen – Verleden heden toekomst	p. 6
Deel II: Wonen vroeger en nu – hier en elders	p. 8
Deel III: Onze omgeving	p. 9
Deel IV: Onze maatschappij: een samenleving om in samen te leven	p. 10
Deel V: Communicatie en actualiteit	p. 11
4. Algemene pedagogisch-didactische wenken	p. 12
4.1. Het leerplan en het pedagogisch project	p. 12
4.2. Omgang met de leerinhouden	p. 13
4.3. Omgang met de heterogeniteit van de klasgroep	p. 13
5. Evaluatie	p. 14
6. Ontwikkelingsdoelen	p. 15
6.1. vakgebonden ontwikkelingsdoelen	p. 15
6.2. vakoverschrijdende ontwikkelingsdoelen	p. 17
7. Vakspecifieke pedagogische en didactische wenken	p. 21
8. Didactische middelen	p. 24
9. Bibliografie	p. 25

1. Inleiding

Zowel de leerplandoelstellingen als de leerinhouden zijn voorwerp van controle door de inspectie. Voor de B-stroom, namelijk het eerste leerjaar B en het Beroepsvoorbereidend leerjaar (BVL), betekent dit dat de school de doelstellingen en inhouden bij elke leerling moet nastreven. Daarbij is het resultaat van dit streven evenwel geen voorwerp van controle. In de B-stroom moet het leerplan gezien worden als een streefplan. De leraar zal daarbij, in samenspraak met zijn collega's, rekening houden met de specifieke situatie van de groep en elke individuele leerling. De leraar moet dus kennis hebben van de leerbiografie van zijn leerlingen en de daaruit voortvloeiende beginsituatie voor zijn vak.

In de B-stroom staat de leerling centraal. Daarbij is het leerplan één van de middelen om het algemeen pedagogisch doel, dat in de eerste plaats een ontwikkelingsdoel is, te bereiken. In het leerplan zijn de ontwikkelingsdoelen opgenomen in de leerplandoelstellingen. Deze ontwikkelingsdoelen zijn minimumdoelen op het vlak van kennis, inzicht, vaardigheden en attitudes die van overheidswege voor dit vak bij de leerlingen moeten worden nagestreefd.

De vakoverschrijdende ontwikkelingsdoelen die specifiek via de leerinhouden van dit vak nagestreefd worden, zijn opgenomen in punt 6.2 van dit vakleerplan.

De doelstellingen en inhouden staan in dit leerplan naast elkaar vermeld, zodat steeds duidelijk is met welke inhouden welke doelstellingen worden nagestreefd.

Ten slotte zijn de aangegeven pedagogisch-didactische wenken en de didactische middelen suggesties om de doelstellingen te bereiken.

2. Beginsituatie

2.1. Algemene toelatingsvoorwaarden voor 1B en BVL

Het eerste leerjaar is op de eerste plaats bestemd voor leerlingen die het zesde leerjaar van het basisonderwijs ofwel niet met vrucht, ofwel helemaal niet hebben beëindigd. In het tweede geval moeten zij de leeftijd van 12 jaar bereikt hebben op 31 december. Hetzelfde geldt ook voor de leerlingen die uit het buitengewoon onderwijs komen.

Zittenblijvers die één of meer leerjaren achterstand hebben opgelopen, zijn in ieder geval volgens de leerplichtwet verplicht de stap te zetten naar het secundair onderwijs. Ze moeten na zeven, uitzonderlijk acht jaar basisonderwijs, dit verlaten zonder het met succes te hebben afgerond.

Leerlingen die wel een getuigschrift van het basisonderwijs bezitten, behaald in het gewoon of het buitengewoon onderwijs, kunnen zo nodig opgevangen worden in een eerste leerjaar B mits uitdrukkelijk akkoord van de ouders en na advies van het CLB.

Ten slotte mag elke leerling, die een eerste leerjaar secundair onderwijs heeft gevolgd, toegelaten worden in het beroepsvoorbereidend leerjaar (BVL). In het BVL komen dus zowel leerlingen uit 1B als 1A evenals, onder welbepaalde voorwaarden, leerlingen uit het buitengewoon onderwijs. (BuSO).

2.2. Profiel van de jongeren in 1B en BVL

Tussen het 12e en het 21e levensjaar staan jongeren voor de taak om hun wilskracht, hun gevoelsleven én hun denken zo te ontwikkelen dat zij deze vermogens steeds vrijer en zelfstandiger kunnen inzetten. Sommige jongeren kennen een ontwikkeling die uitgesproken vertrekt vanuit het denken en het voorstellingsleven, andere jongeren worden in hun ontwikkeling eerder gestimuleerd vanuit de concrete werkelijkheid en het eigen handelen. Beide groepen jongeren kennen een polaire maar naar onze overtuiging evenwaardige ontwikkelingsweg. De eersten gaan de weg naar concrete toepassing vanuit het denken, de tweede groep komt tot begripsvorming vanuit het handelen. In deze tegengestelde leer- en ontwikkelingswegen treedt telkens het gevoel op als een metamorfoserend én ritmebrengend ‘middengebied’.

De jongeren op deze diverse leerwegen begeleiden, houdt dus meer in dan zuivere kennisoverdracht realiseren. Steinerpedagogie is in essentie net daarop gericht dat de jonge mens op de bij hem passende wijze tot die evenwichtige en gezonde ontwikkeling van zijn denken, voelen en willen kan komen. De steinerscholen in Vlaanderen vielen tot en met het schooljaar 2005-2006 grotendeels¹ binnen het kader van het ASO - onderwijs en waren daardoor vooral gericht op die jongeren die de weg van het denken naar het handelen volgen. Met de B-stroom willen we onze aandacht ook richten op andere leerlingen.

¹ Verder was er enkel nog een school met buitengewoon SO, de Parcivalschool in Antwerpen

Voor de groep jongeren die de ontwikkelingsweg van handelen naar denken gaat, is de aandacht en openheid voor het concrete handelen, de verbondenheid met het doen, een noodzaak om hun denken volledig te kunnen ontplooien. Het is belangrijk dat we hen via hun eigen leerwegen deelgenoot van onze cultuur maken, hen de nodige ontwikkelingsstof hiertoe aanbieden en hen zo de kans bieden hun eigen unieke plaats als vrije mens in de maatschappij in te laten nemen. Dit betekent concreet dat we de inhoud van de ontwikkelingsstof zoals ze nu gegeven worden in de huidige middelbare steinerscholen ook aan deze jongeren aanbieden op een aan hun leervraag aangepaste wijze. Dit zal onvermijdelijk zeer individueel gericht zijn en met de nodige aandacht voor eventuele leermoeilijkheden. Wanneer deze leerlingen in een geborgen omgeving met respect benaderd worden, kunnen ook zij hun eigenwaarde op een gezonde wijze ontwikkelen.

3. Leerplandoelstellingen en leerinhouden

Tussen haakjes staan nummers van de vakgebonden ontwikkelingsdoelen

Deel I: Gisteren, vandaag en morgen – Verleden, heden en toekomst		
Nr.	Leerplandoelstellingen	Leerinhouden
1.	<p><i>De leerlingen</i></p> <p>kunnen de begrippen verleden, heden en toekomst, vroeger, nu en later, tijdstip, tijdsduur, dag, week, maand, jaar, generatie, eeuw in verband met tijd hanteren (11);</p>	<p>Natuurlijke tijdseenheden, zoals: een jaar, een maand, een dag.</p> <p>Tijdseenheden door de mens bepaald, zoals: een week, een uur, een minuut, een eeuw, een generatie, een tijdstip, een tijdsduur.</p>
2.	<p>kennen het begrip tijdlijn (12);</p>	<p>Een tijdlijn:</p> <ul style="list-style-type: none"> - tijdlijn van je eigen leven - tijdlijn van het leven op aarde - tijdlijn van het ontstaan van de mens - tijdlijn met de historische periodes.
3.	<p>kunnen belangrijke figuren of gebeurtenissen, die in de lessen aan bod komen, op een tijdsband situeren (12);</p>	<p>Feiten en gebeurtenissen aanduiden op een tijdsband met behulp van scharnierdata bijv. 14^e eeuw boekdrukkunst, 15^e –16^e eeuw ontdekkingen, de ontdekking van de wet van de zwaartekracht, de Franse revolutie, uitvindingen die het dagelijkse leven beïnvloedden zoals de computer...</p>
4.	<p>kunnen een kalender hanteren om gebeurtenissen uit hun eigen leven in de tijd te situeren en om de tijd tussen deze gebeurtenissen correct te bepalen (10);</p>	<p>De kalender.</p> <p>Gegevens plaatsen en terugvinden</p>
5.	<p>kunnen eenvoudige bronnen en levende getuigen raadplegen (13, 15);</p>	<p>Informatiebronnen die het nieuws brengen van nu tegenover informatiebronnen die we kunnen raadplegen over gebeurtenissen van vroeger</p>

6.	kunnen tijdsaanduidingen op uitnodigingen en openings- en sluitingstijden correct interpreteren en de tijd die ze nodig hebben voor een bezigheid realistisch inschatten (9, 11);	Tijdsaanduidingen, zoals: openings- en sluitingstijden, vertrek- en aankomsttijden, afspraakmomenten, opkomst- en ondergangstijden van zon en maan,...
7.	kunnen voor een welomschreven opdracht een taakverdeling en planning in de tijd opmaken (8);	Gebruik schoolagenda, uurroosters Planningsschema's
8.	kunnen verschillen in tijdsgebruik tussen vroeger en nu, hier en elders illustreren (16);	Het tijdsgebruik hier en elders, nu en vroeger
9.	kunnen verschillen tussen preïndustriële en geïndustrialiseerde samenlevingen illustreren;	De veranderingen t.g.v. de industriële revolutie Verhaalstof rond "kinderarbeid" vroeger en nu, westen t.g.v. Derdewereldlanden (Vakoverschrijdend werken met AV Nederlands)
10.	kunnen aan de hand van eenvoudig bronnenmateriaal het dagelijks leven van mensen in een andere tijd vergelijken met hun eigen leven (14, 32);	Het dagelijks leven nu en vroeger: vervoer – onderwijs – jaarfeesten – arbeid op het land/stad – vrije tijd - ...
11.	kunnen aan de hand van een voorbeeld aantonen dat maatschappelijke toestanden evolueren in de loop der tijden;	Evolutie en revolutie Maatschappelijke toestanden, vroeger en nu
12.	kunnen belangstelling tonen voor het verleden, het heden en de toekomst, hier en elders;	Een stamboom van de eigen familie Geen toekomst zonder kennis van het verleden Groepswork: stamboom uit de geschiedenis bijv. Bourgondische vorsten
13.	kunnen blijk geven van kritische zin bij het verwerven van historische en actuele informatie (16);	Beoordelingscriteria van historische en actuele informatie
14.	kunnen beseffen dat er een onderscheid is tussen een mening over een historisch of actueel feit en het feit zelf (5, 7).	Onderscheid tussen feit en mening Biografieën en wijsheden vergelijken van geleerden o.a. Vesalius, Columbus, Galileï.

Deel II: Wonen, vroeger en nu – hier en elders

Nr.	<i>Leerplandoelstellingen</i>	<i>Leerinhouden</i>
15.	<p><i>De leerlingen</i></p> <p>kunnen verschillende woonvormen in tijd en ruimte situeren (27);</p>	<p>Wonen in het verleden:</p> <ul style="list-style-type: none"> - de prehistorie (van grot en spelonk tot strohuis) - de oudheid (van hutten in klei tot paleizen in steen) - de middeleeuwen (verschillende woningen volgens stand; dorp en stad) - de Nieuwe en de Nieuwste Tijd (wonen op het platteland of in de stad) <p>Wonen in deze tijd: een eigentijdse woning - wonen in of buiten de stad – buitenverblijf</p>
16.	<p>kunnen het wonen in functie van het klimaat, het bouw materiaal het landschap, de samenlevingsvorm, de levensstijl en de beroepsactiviteiten verklaren (28);</p>	<p>Woonvormen in functie van klimaat, landschap, levensstijl, beroep, cultuur, samenlevingsvorm</p>
17.	<p>kunnen plaatsen, steden en streken op een kaart aanduiden (19);</p>	<p>Kaartwerk in atlas of op stadsplan</p>
18.	<p>kunnen gegevens, gebeurtenissen en belangrijke personen die in de les besproken worden op een tijdsband situeren (12);</p>	<p>De tijdsband</p>
19.	<p>kunnen factoren opnoemen die het ontstaan van een stad verklaren (29);</p>	<p>Ontstaan van een stad Uitzicht en plattegrond van een stad Uitbreiding van een stad</p>
20.	<p>kunnen sporen uit het verleden in een stad herkennen en verklaren (30);</p>	<p>Herkenningspunten van het verleden van een stad (grachten, stadspoorten, omwallingen, ...) en de bijhorende data op de tijdslijn/tijdsband aanduiden.</p>

21.	kunnen de voor- en nadelen van het stadsleven verduidelijken (31);	Mogelijkheden en problemen van een stad
22.	hebben inzicht in de functies van een stad (31);	Functies van een stad in vergelijking met functies van een dorp
23.	kunnen belangstelling tonen voor het verleden, het heden en de toekomst, hier en elders (3, 4);	
24.	kunnen zich bewust worden van culturele en sociale verschillen (6, 7).	

Deel III: Onze omgeving

Nr.	<i>Leerplandoelstellingen</i>	<i>Leerinhouden</i>
	<i>De leerlingen</i>	
25.	kunnen op een kaart van Vlaanderen, België, Europa en de wereld belangrijke plaatsen situeren (19);	Aardbol, wereldkaart, atlas, Situeren en lokaliseren van plaatsen
26.	kunnen de begrippen wijk, gehucht, dorp, deelgemeente, fusiegemeente, stad, provincie, regio, land, continent en zee in verband met ruimte hanteren (17);	Onderscheid tussen wijk, gehucht, dorp, deelgemeente, fusiegemeente, stad, provincie, regio, land, continent
27.	kunnen de juiste ligging van een plaats berekenen;	Plaatsbepaling Coördinaten
28.	kunnen het stratenplan van de gemeente situeren in een ruimere omgeving (20, 24, 25);	Situeren van de gemeente in de ruimere omgeving
29.	kunnen door gericht waarnemen in hun omgeving een aantal landschappen herkennen (22);	Landschappen in de omgeving Landschapskenmerken

30.	kunnen zich aan de hand van een plattegrond, een kaart of de windstreken situeren en oriënteren (26, 27, 28);	Gebruik van een kaart of plattegrond Gebruik van kompas en schaalgrootte De windstreken Plattegrond van de school, de schooltuin, het klaslokaal
31.	kunnen plaatsen waarmee ze kennis maken opzoeken op een passende kaart;	Opzoekwerk in atlas, op kaarten
32.	kunnen op een eenvoudige wijze onderzoeken waarom het landschap in de schoolomgeving er zo uitziet (18, 24, 25);	Plattegrond van de schoolomgeving Observatie van het landschap in de schoolomgeving Landschapskenmerken
33.	kunnen informatie halen uit wegwijzers, pictogrammen en informatieborden en de gevaarlijkste punten in de buurt van de school aanduiden (26);	Verkeerssituatie in de omgeving van de school of thuis Verkeersborden. Informatieborden
34.	Kennen de infrastructuur en mogelijkheden in verband met vrije tijdsbesteding in hun woonomgeving (33);	Mogelijkheden tot vrije tijdsbesteding.
35.	kunnen kennismaken met de bestuurlijke indeling van hun gemeente of stad.	Mogelijke indelingen binnen de gemeente of stad

Deel IV: Onze maatschappij, een samenleving om samen in te leven

Nr.	<i>Leerplandoelstellingen</i>	<i>Leerinhouden</i>
	<i>De leerlingen</i>	
36.	kunnen hun eigen leefwereld onbevooroordeeld observeren (2, 5, 7);	De verschillende levenswijzen en samenlevingsvormen
37.	kennen hun rechten en plichten op school en in hun leefomgeving (1, 2, 5);	Rechten en plichten Het schoolreglement Leefregels, afspraken binnen een vereniging, organisatie (club, jeugdbeweging,...), gemeente

38.	leren respectvol om te gaan met verschillende groepen in onze multiculturele samenleving (3);	Rijkdom door verscheidenheid
39.	kennen de rechten van de mens en in het bijzonder van het kind (1);	Universele verklaring van de rechten van de mens en van het kind in het bijzonder
40.	leren oog hebben voor de sociale werkelijkheid en de maatschappelijke ongelijkheden (6, 7);	Sociale situaties Sociale instellingen en hulpverlening
41.	kunnen opkomen voor de eerbiediging van de rechten van de mens en het kind en voor sociale rechtvaardigheid (4);	Respect en rechtvaardigheid Recht op onderwijs
42.	kennen de verschillende vrije tijdsbestedingen die aansluiten bij hun eigen leefwereld (32);	Vrije tijdsbestedingen (Vakoverschrijdend met AV cultuurbeschouwing, links naar onderwerpen zoals: aandacht voor mekaar versus pesten, gezonde en ongezonde vrijetijdsbestedingen..)
43.	kunnen met geld omgaan (34).	Met geld omgaan (Vakoverschrijdend met het vak TO voeding en AV Wiskunde)

Deel V: Communicatie en actualiteit

Nr.	<i>Leerplandoelstellingen</i>	<i>Leerinhouden</i>
	<i>De leerlingen</i>	
44.	kunnen aan de hand van voorbeelden en eenvoudig bronnenmateriaal het dagelijks leven van mensen in een andere tijd vergelijken met hun eigen leven (2, 5, 36);	Berichtgeving vroeger en nu: Gebarentaal > mondelinge berichtgeving > beeldschrift > letterschrift. Andere communicatievormen, zoals: krant, schoolkrant, tijdschriften en weekbladen, radio, TV, telefoon, fax, internet,...
44.	kunnen informatie verzamelen over een actuele gebeurtenis (35);	Verzamelen van informatie uit dagbladen, nieuwsuitzendingen, weekbladen...
45.	kunnen een actuele gebeurtenis situeren in tijd en ruimte (36).	

4. Algemene pedagogisch-didactische wenken

4.1. Het leerplan en het pedagogisch project

Een school wil haar leerlingen meer meegeven dan louter vakkennis. Haar intentieverklaring in dit verband is te vinden in het pedagogisch project.

De uiteindelijke doelstelling van de steinerschool is dat de jongere zich als volledig mens kan ontplooiën tot een vrij individu. Alle leerinhouden zijn afgestemd op en ondergeschikt aan dit doel. Vrijheid wordt daarbij nagestreefd op vlak van de drie zielenfuncties: denken, voelen en willen. Dit gebeurt in hoofdzaak in de daarvoor zorgvuldig uitgekozen vakgebieden: de vakken met een eerder cognitieve inslag, de kunstzinnige vakken en de praktische vakken. Ook in elke vak apart wordt er naar gestreefd om er deze drie zielenfuncties aan te spreken. Zo zal bijvoorbeeld de leerstof van wiskunde, ook al is deze eerder cognitief van aard, eveneens kunstzinnig benaderd worden en zullen de gehanteerde werkvormen vaak vertrekken vanuit de concrete handeling.

De steinerpedagogie ziet sterke verwantschap tussen de ontwikkeling van het kind en de grote ontwikkelings- en bewustzijnsfasen van de mensheidsgeschiedenis. Daarom moeten zowel de leerinhouden als leermethodes sterk afgestemd worden op de leeftijdsfase waarin de kinderen verkeren. Zo staat elk leerjaar in een bepaald thema dat als basis dient voor de verhaalstof. Dit thema kan ook creatief gemetamorfoseerd worden in elk vak apart. De leerling van het 1° leerjaar B bevindt zich in de bewustzijnsfase van de grote ontdekkingsreizen uit de late Middeleeuwen. De drang naar eigen ontdekkingen, de verkenning van nieuwe werelden, het overschrijden van grenzen en het durven loslaten van zekerheden zijn variaties op hetzelfde thema die zowel in vakken als wiskunde, natuurwetenschappen en technologische opvoeding als in vakken als geschiedenis en plastische of muzikale opvoeding aan bod komen. In het BVL verkeren de kinderen in dezelfde bewustzijnsfase die de mensen doormaakten in de 17^e en 18^e eeuw, waarin de gevestigde orde onder het absolutistisch bewind van de koningen via chaos, anarchie en revoluties overging in moderne staatsvormen. In de lessen van het tweede leerjaar van de eerste graad klas komt dan ook in de meest uiteenlopende vormen tot uiting hoe het oude vertrouwde kan en zelfs moet overgaan, mits pijn, innerlijke chaos en ontredde, in een nieuwe geboorte als symbool voor de ontluikende individuele persoonlijkheid.

Sympathie en antipathie bepalen steeds meer of kinderen tussen de 12 en 14 jaar al dan niet een verbinding aangaan met wat van buitenaf op hen toekomt. De krachten die met dit veroveringsproces van de buitenwereld getoond zullen worden en grensverleggend en/of revolutionair van aard zijn, moeten veelzijdig gericht worden door de pedagogen. Zij moeten met veel warmte, enthousiasme en vertrouwen de buitenwereld aantrekkelijk maken. Hierdoor wordt vermeden dat de kinderen innerlijk gaan broeien of zich te veel gaan richten op hun veranderende lichamelijke. Hoe veelzijdiger en evenwichtiger het aangeboden lessenkpakket is, hoe minder de kinderen tot excessen komen.

Hoe minder in deze leeftijdsfase rechtstreeks ingewerkt wordt op de ontwikkeling van het oordeelsvermogen, hoe beter dat is voor het latere leven van de jongeren. Te vroeg beroep doen op het zelfstandig denkvermogen, stimuleert het formuleren van vooroordelen. Daarom worden de leerinhouden in de eerste graad volledig gebracht in een sfeer van verwondering en respect.

4.2. Omgang met de leerinhouden

De leerinhouden zoals terug te vinden in dit vakleerplan moeten gezien worden als een graadleerplan, dus na te streven in het eerste leerjaar B en het Beroepsvoorbereidend leerjaar. Een evenwichtige verdeling van de leerinhouden over 1B en BVL is hierbij noodzakelijk.

De opsplitsing van de leerinhouden in leereenheden is enkel bedoeld om de leraar een zo duidelijk mogelijk overzicht te geven. Hij hoeft dus niet noodzakelijk de leerinhouden in de gegeven volgorde te behandelen. Gezien de grote heterogeniteit in 1B en BVL is geen voorstel gedaan naar een aantal lessen per leereenheid. De leraar zal zelf oordelen wanneer een aantal doelstellingen voldoende nagestreefd zijn en naar een volgende leereenheid kan overgestapt worden.

Het is voor de leerlingen belangrijk om dezelfde terminologie te gebruiken als in het basisonderwijs. Ook is het raadzaam om methodes en goede gewoontes die de leerlingen in de vorige leerjaren aangeleerd hebben, verder te blijven toepassen. Zeker in 1B en BVL is het de leraar die zich moet aanpassen en niet de leerling!

Vanzelfsprekend zal de leraar lesstrategieën aanwenden die uitgaan van de beginsituatie van de verschillende leerlingen.

De leraar geeft de lesbetrokkenheid van de leerlingen alle kansen en vertrekt daarom steeds vanuit het concrete en de eigen ervaringen en leefwereld van de kinderen. De leraar gaat zoveel mogelijk uit van praktische opdrachten en problemen waarbij de leerhonger van de kinderen gestimuleerd wordt. “Werkend leren en lerend werken” is het altijd weerkerende motief.

4.3. Omgang met de heterogeniteit van de klasgroep

Voor de meeste vakken moeten de leemten weggewerkt worden via remediëren. Dit geldt in het bijzonder voor het taal- en rekenonderwijs. In deze vakken vindt immers een systematische opbouw plaats die voortbordurt op de kennis en vaardigheden die in de jaren van het basisonderwijs verworven werden.

Niet alle leerlingen hebben dezelfde mogelijkheden of ontwikkelen zich in hetzelfde tempo. Daarom baseert de leraar het noodzakelijke remediëren op differentiatie en individualisatie. Een efficiënte bijsturing is pas mogelijk na analyse van de al dan niet verworven leerstof door elk kind apart.

We streven er naar om de behandeling van de leerinhouden te laten plaatsvinden binnen de sociale context van de klasgroep. Toch zal geregeld een individuele bijsturing aan de orde zijn. Leerlingen die de basisleerstof of basisoefeningen onvoldoende onder de knie

hebben, maken remediërende opdrachten. Aan de andere leerlingen worden dan uitbreidingsoefeningen aangeboden als uitdieping van de leerstof. Op deze manier zal elke leerling betrokken en gemotiveerd blijven. De motivatie van de leerlingen zal bovendien gestimuleerd worden door de bewuste en ritmische afwisseling in werkvormen. Zo moet er aandacht besteed worden aan:

- afwisseling tussen klassikaal en individueel werk
- ritmische indeling van de les waarin belevingsactiviteiten, praktisch werk en theoretische verwerking in evenwicht staan
- het beperken van het theoretisch gedeelte
- het hanteren van zoveel mogelijk actieve werkvormen, zowel binnen als buiten het klaslokaal

5. Evaluatie

Als gevolg van de heterogeniteit van de klasgroep en de daaruit voortvloeiende leerlinggerichte benadering, zijn aangepaste beoordelingsmethodes noodzakelijk. In de B-stroom worden de volgende principes voor aangepaste evaluatie vooropgesteld:

- Evaluatie betekent meer dan het toekennen van een beoordeling van een eindresultaat na het afsluiten van een leerfase. Ook het leerproces zelf moet aandachtig gevolgd worden. In die zin is permanente evaluatie noodzakelijk met een voortdurende bezorgdheid voor de individuele vorderingen.
- Evaluatie van de leerlingen houdt in dat de leraar zichzelf permanent evalueert en bijstuurt. Hij moet enerzijds het nastreven van de ontwikkelingsdoelen voor ogen hebben, anderzijds moet hij de vrijheid hanteren om, in het belang van de klasgroep of van één of meerdere leerlingen, differentiëring aan te brengen in de doelstellingen. De leraar zal daarbij de geplande leerinhouden en de bijbehorende werkvormen aanpassen.
- Enkel evalueren op het einde van een grote periode is niet wenselijk. Het is beter de evaluatiemomenten te spreiden zodat een voortdurende en optimale begeleiding mogelijk is. De beslissing over slagen of niet slagen zal zo geleidelijk aan groeien: verrassingen op het einde van het schooljaar zijn onaanvaardbaar. Deze gespreide evaluatie vereist regelmatig collegiaal overleg, geregelde klassenraden en leerlingbesprekingen. De bevindingen worden steeds aan ouders en leerlingen meegedeeld.
- De evaluatie mag niet enkel gericht zijn op de al dan niet behaalde kennis of vaardigheden. Ook de sociale vaardigheden, de attitudes, de lesbetrokkenheid en de mate waarin het kind zelfstandigheid verwerft zijn voorwerp van evaluatie. In die zin is elke leraar permanent bezorgd om de totale ontwikkeling van elk kind.

6. Ontwikkelingsdoelen

6.1. Vakgebonden ontwikkelingsdoelen

1 Dimensie maatschappij

De leerlingen

- 1 kennen hun rechten en plichten in de school- en leefomgeving.
- 2 leren hun eigen leefomgeving onbevooroordeeld observeren.
- 3 leren respectvol omgaan met verschillende groepen in onze multiculturele samenleving.
- 4 leren opkomen voor de eerbiediging van de rechten van de mens en het kind en de sociale rechtvaardigheid.
- 5 leren kritisch zijn tegenover zichzelf, de medeleerlingen en het maatschappelijk gebeuren.
- 6 leren besef hebben van verschillende rolverwachtingen jongens - meisjes en zich daar weerbaar tegenover op te stellen.
- 7 leren rekening houden met andere opvattingen en hoeden zich voor vooroordelen.

2 Dimensie tijd

De leerlingen

- 8 kunnen in een kleine groep voor een welomschreven opdracht een taakverdeling en planning in de tijd opmaken.
- 9 kunnen tijdsaanduidingen op uitnodigingen en openings- en sluitingstijden correct interpreteren.
- 10 kunnen een kalender hanteren om gebeurtenissen uit hun eigen leven in de tijd te situeren en om de tijd tussen deze gebeurtenissen correct te bepalen.
- 11 kunnen de begrippen tijdstip, tijdsduur, vroeger, nu, later, dag, week, maand, jaar, generatie en eeuw in verband met tijd hanteren.
- 12 kunnen belangrijke figuren of gebeurtenissen, die in de lessen aan bod komen, op een tijdsband situeren.
- 13 kunnen eenvoudige bronnen en levende getuigen raadplegen.
- 14 illustreren verschillen in tijdsbesteding tussen vroeger en nu, hier en elders.
- 15 kunnen aan de hand van eenvoudig bronnenmateriaal het dagelijks leven van mensen in een andere tijd vergelijken met hun eigen leven.
- 16 ontwikkelen kritische zin bij het omgaan met historische informatie.

3 Dimensie ruimte

De leerlingen kunnen

- 17 de begrippen wijk, gehucht, dorp, deelgemeente, fusiegemeente, stad, provincie, regio, land, continent en zee in verband met ruimte hanteren.
- 18 aan de hand van concrete inrichtingselementen een landelijk, stedelijk, toeristisch en industrieel landschap van elkaar onderscheiden.
- 19 op een kaart van Vlaanderen of België en op een kaart van andere bestudeerde gebieden, belangrijke plaatsen situeren.
- 20 zich aan de hand van een plattegrond of een kaart oriënteren.
- 21 informatie halen uit wegwijzers, pictogrammen en informatieborden.

4 Thema "de school en haar omgeving"

De leerlingen

- 22 herkennen door gericht waarnemen of na onderzoek een aantal landschappen in de eigen omgeving.
- 23 kunnen de verschillende nationaliteiten binnen de school of leefomgeving bepalen, in grafiek zetten en op de wereldkaart plaatsen.
- 24 kunnen het stratenplan van de gemeente gebruiken.
- 25 kunnen de gemeente situeren in een ruimere omgeving.
- 26 kunnen de gevaarlijkste punten in de buurt van de school aanduiden en weten hoe ze hun gedrag moeten aanpassen aan die gevaarsituaties.

5 Thema "de woning"

De leerlingen kunnen

- 27 verschillende woonvormen in tijd en ruimte situeren.
- 28 het wonen in functie van het klimaat, het bouw materiaal, het landschap, de samenlevingsvorm, de levensstijl en de beroepsactiviteit verklaren.

6 Thema "de stad in verleden en heden"

De leerlingen

- 29 kunnen factoren opnoemen die het ontstaan van een stad verklaren.
- 30 herkennen en verklaren in een stad sporen uit het verleden.
- 31 hebben inzicht in de functies van een stad en kunnen de voor- en de nadelen van het stadsleven verduidelijken.

7 Thema "de vrijetijdsbesteding"

De leerlingen

- 32 kennen verschillende vormen van vrijetijdsbesteding aansluitend bij hun eigen leefwereld.
- 33 kennen de infrastructuur en mogelijkheden in verband met vrijetijdsbesteding in hun woonomgeving.
- 34 kunnen met geld omgaan.

8 Thema "actualiteit"

De leerlingen kunnen

- 35 informatie verzamelen over een actuele gebeurtenis.
- 36 een actuele gebeurtenis situeren in tijd en ruimte.
- 37 hun eigen mening over een actuele gebeurtenis verduidelijken.

6.2. Vakoverschrijdende ontwikkelingsdoelen die van toepassing zijn in het vak Maatschappelijke Vorming.

Gezondsheideducatie:

4 Veiligheid en E.H.B.O.

De leerlingen

- 8 zien in dat hun gedrag invloed heeft op de eigen veiligheid en die van anderen.
- 9 kunnen enkele veilige en onveilige situaties in hun eigen leefomgeving identificeren en kunnen voorbeelden geven van preventieve maatregelen.
- 10 kennen het verkeersreglement en de veiligheidsvoorschriften voor voetgangers, (brom)fietsers, passagiers en kunnen ze toepassen.
- 11 kunnen op een efficiënte manier hulp inroepen in een noodsituatie en zelf eerste hulp bieden bij kleine wonden.

Leren Leren:

1 Het domein van de uitvoering

De leerlingen kunnen

- 1 losse gegevens ordenen en inprenten door gepast gebruik te maken van mnemotechnische middeltjes.
- 2 zich in goed gestructureerde samenhangende informatie oriënteren door het aanwenden van vormkenmerken: titels, subtitels, afbeeldingen en tekstmarkeringen.
- 3 goed gestructureerde samenhangende informatie inhoudelijk begrijpen en analyseren door de betekenis van woorden, begrippen en zinnen, waar mogelijk, uit de context af te leiden.
- 4 bij het instuderen van een behandelde leerinhoud de noodzakelijke voorkennis opnieuw opzoeken in leerboek, werkboek of notities.
- 5 bij het leren van samenhangende informatie verdiepend werken:
 - vragen stellen bij de leerstof en deze vragen beantwoorden;
 - in korte, goed gestructureerde teksten tekstmarkeringen aanbrengen;
 - een schema vervolledigen aan de hand van geboden informatie
- 6 bij het oplossen van een probleem, onder begeleiding:
 - het probleem herformuleren;
 - een oplossingsweg bedenken en verwoorden;
 - de gevonden oplossingsweg toepassen en op correctheid inschatten.
- 7 informatiebronnen onder begeleiding raadplegen:
 - inhoudstafel en register gebruiken;
 - elementen uit audiovisuele en geschreven media gebruiken;
 - een documentatiecentrum of een bibliotheek raadplegen.

2 Het domein van de regulering

De leerlingen kunnen

- 8 hun werktijd plannen en het nodige materiaal selecteren en ordenen.
- 9 zichzelf sturen met behulp van een antwoordblad, een correctiesleutel of de

aanwijzingen van de leraar.

- 10 onder begeleiding de eigen werkwijze vergelijken met die van anderen, aangeven waarom iets fout gegaan is en hoe fouten vermeden kunnen worden.

3 Het domein van de attitudes, leerhoudingen, opvattingen en overtuigingen

De leerlingen

- 11 zijn bereid zelf naar oplossingen te zoeken en durven leer- en studieproblemen signaleren en uitleg of hulp vragen.
- 12 zijn bereid ordelijk, systematisch en regelmatig te werken.
- 13 beseffen dat leren reeds in de klas begint en niet alleen thuis gebeurt.

Milieu educatie

1 Lucht en water

De leerlingen

- 1 kunnen voorbeelden van lucht- of waterverontreiniging in de eigen leefomgeving aanwijzen.
- 2 kunnen voorstellen formuleren om in de eigen leefomgeving de kwaliteit van lucht of water te behouden of te verbeteren.
- 3 gaan zorgzaam om met lucht en water in de eigen leefomgeving.

2 Levende wezens en milieu

De leerlingen

- 5 illustreren hoe mensen uit verschillende culturen op verschillende wijzen met planten en dieren omgaan.
- 6 gaan respectvol en zorgzaam om met planten en dieren.

3 Samenleving en ruimtegebruik

De leerlingen

- 7 kunnen in de eigen leefomgeving aanwijzen op welke manier ruimtegebruik een invloed heeft op het milieu.
- 8 zijn bereid om mee te ijveren voor natuurbescherming en het behoud van waardevolle landschappen.

4 Afval

De leerlingen kunnen

- 9 aard en hoeveelheid van afvalstoffen in de eigen leefomgeving beschrijven.
- 10 voorbeelden geven van de manier waarop de eigen leefomgeving door voorkomen van afval en door hergebruik kan bijdragen tot de beperking van de afvalproductie en passen dit toe.
- 11 uitleggen op welke manier het afval in de eigen gemeente wordt verwerkt.

opvoeden tot burgerzin

1 De klas en de school

De leerlingen

- 1 kunnen aan de hand van het schoolreglement hun rechten en plichten concreet illustreren.
- 2 kennen de functies en verantwoordelijkheden van al wie bij de school betrokken is en kunnen gebruik maken van de middelen die er bestaan om hun vragen, problemen, ideeën of meningen kenbaar te maken.

- 3 kunnen voor conflicten in de omgang met leeftijdgenoten oplossingen bedenken en zijn bereid om ze uit te voeren.
- 4 zijn bereid zich in te zetten voor solidariteits- en andere acties in de klas of op school.
- 5 kunnen op een verdraagzame manier omgaan met verschillen in sexe, huidskleur en etniciteit.

2 Gezinsvormen en eigen leefkring

De leerlingen

- 6 kunnen verschillende gezinsvormen en gezinsculturen beschrijven en er begrip voor opbrengen.
- 7 weten waar ze terecht kunnen bij problemen in hun eigen leefkring.
- 8 kunnen zich een beeld vormen van het gedrag van mannen en vrouwen in de maatschappij in het algemeen en het gezin in het bijzonder en dit toetsen in de eigen leefkring.

3 Media

De leerlingen

- 10 kunnen een kritische houding aannemen ten aanzien van allerlei vormen van berichtgeving.

4 Democratische vormen van bestuur

De leerlingen kunnen

- 11 de basiselementen (verkiezingen, groeperingen, overleg en compromissen, meerderheid en oppositie) van het functioneren van ons democratisch bestel op een eenvoudige wijze uitleggen:
 - op schoolniveau,
 - op het politieke niveau.

Sociale vaardigheden

1 De ontwikkeling van een voldoende ruim gamma van relatiewijzen

De leerlingen kunnen

- 1 zich als persoon present stellen: uitkomen voor een eigen mening en respect opeisen voor de eigen lichamelijke en seksuele ontwikkeling.
- 2 respect en waardering voor anderen opbrengen: de eigenheid van medeleerlingen accepteren en waarderen.
- 3 zich dienstvaardig tegenover anderen opstellen: het bijstaan van medeleerlingen bij schooltaken en schoolactiviteiten.
- 4 om hulp vragen en dankbaarheid tonen in probleemsituaties.
- 5 in groepsverband meewerken en een toegewezen opdracht uitvoeren.
- 6 bij een opgegeven groepstaak verantwoordelijkheid dragen.
- 7 op gepaste wijze kritiek uiten tegenover een ander tijdens een groepswerk.
- 8 opkomen voor de eigen rechten en voor de rechten van anderen uit de groep.
- 9 zich discreet opstellen in een gezelschap en ten aanzien van vertrouwelijke informatie.
- 10 ongelijk of onmacht toegeven in een discussie of in een spelsituatie.

2 De beheersing van het communicatieve handelen of het omgaan met elkaar

De leerlingen

- 12 beheersen elementen van het communicatieve handelen:
 - actief luisteren en weergeven wat een andere inbrengt;

- toegankelijk zijn en feed-back geven over eigen gevoel;
- verduidelijken waarom zij voor een bepaald gedrag gekozen hebben;
- assertief zijn en opkomen voor de rol die zij op zich nemen in een groepsopdracht;
- effectbesef hebben over hun eigen gedrag;
- anderen de kans geven om te reageren.

3 De deelname aan vormen van samenwerking en sociale organisatie

3.1 De dialoog

- 13 De leerlingen leggen contact met anderen binnen de groep en staan open voor contact met anderen buiten de groep.

3.2 De groepsdiscussie

- 14 De leerlingen kunnen in een groepsdiscussie hun mening weergeven, handhaven en bijsturen.

3.3 De taakgroep

- 15 De leerlingen kunnen in een taakgroep aan een goede onderlinge verstandhouding meewerken.

3.4 Maatschappelijke en culturele patronen

- 16 De leerlingen kunnen uit aangeboden informatie, leef- en omgangsgewoonten binnen gezinnen of culturen weergeven en hun eigen gedrag daartegenover verwoorden en bespreekbaar stellen.

ICT²

De leerlingen:

1. hebben een open houding tegenover ICT en zijn bereid ICT te gebruiken als een mogelijk werkinstrument om hen te ondersteunen bij het leren;
2. leren onder begeleiding van de leraar ICT gebruiken op een veilige, verantwoorde en doelmatige manier;
3. kunnen zelfstandig oefenen in een door ICT ondersteunde leeromgeving;
4. leren onder begeleiding van de leraar in een door ICT ondersteunde leeromgeving;
5. kunnen ICT gebruiken om creatief en kunstzinnig vormgegeven ideeën te documenteren;
6. leren binnen het kader van een brede media-educatie met behulp van ICT digitale informatie opzoeken, verwerken en bewaren;
7. leren onder begeleiding van de leraar wanneer en hoe ICT een meerwaarde kan geven om informatie aan anderen voor te stellen;
8. leren ICT gebruiken om op een veilige, verantwoorde, doelmatige en sociaal aanvaardbare manier te communiceren;
9. leren binnen het kader van een brede media-educatie en afhankelijk van het doel adequaat kiezen tussen ICT-toepassingen en andere leermiddelen;
10. sturen onder begeleiding van de leraar hun handelen bij na reflectie over het eigen en elkaars ICT-gebruik.

² De inrichtende machten van de secundaire Steinerscholen hebben gebruik gemaakt van de mogelijkheid om een afwijking in te dienen voor de VOD ICT. Het zijn deze VOD die hier opgenomen zijn. Zie ook leerplan TO.

7. Pedagogische en didactische wenken

- Het is de bedoeling om vanuit het direct waarneembare en beleefbare het bewustzijn te wekken voor wat men eigenlijk waarneemt en een begrip verwerven voor wat er eigenlijk plaats grijpt, uitgaande van de eigen plaats op aarde. De achterliggende modellen en natuurkundige verklaringen worden nog achterwege gelaten. Dit betekent dat men vanuit het direct beleefbare interesse en bewustzijn wekt en vragen leert stellen over de omgeving. Hierbij komt het er vooral op aan om het bewustzijn bij te brengen dat deze gegevens niet steeds en overal het zelfde zijn (verbinding met de dimensie tijd). Het idee dat deze dingen steeds in evolutie zijn moet bij de leerlingen kunnen groeien. Ook hier wordt vertrokken van de situatie van de leerling: hier en nu.
- Afhankelijk van de klasgroep, het karakter van de leerinhoud en het doel van de les kan de leraar voor uiteenlopende werkvormen kiezen. Enkele werkvormen worden kort aangehaald.
- Wanneer de leraar (nieuwe) leerinhouden aanbrengt, vertrekt hij zo veel mogelijk van situaties en gegevens die de individuele leerling bekend zijn en vertrouwd aanvoelen. Vanuit dit vertrekpunt wordt de leerling stapsgewijs cognitief en gevoelsmatig verder in tijd en ruimte gevoerd. Men kiest voor een globale aanpak die op het eigen tempo van de leerlingen leidt tot verruiming van hun inzichten.

Voorbeelden:

Welk beroep beoefent vader, moeder? De familie als vertrekpunt om naar bedrijven en industrie in de omgeving te kijken, via die bedrijven kijken ze verder de wereld in.

Welke bedrijven komen voor in je omgeving? Waarom zijn die daar? Omwille van verkeersader, haven, grondstof enz.

Welke nationaliteiten hebben de mensen bij jou in de buurt? Waar komen ze oorspronkelijk vandaan? Welke levenswijze bezitten ze? Hoe leefden hun grootouders, overgrootouders?

Waar ben je op vakantie geweest? Was alles daar net als hier?

- De leraar brengt nieuwe leerinhouden vertellend, narratief aan. Het verhaal spreekt het voorstellingsvermogen van de leerling aan door de exactheid en plasticiteit van de beschrijvingen. De vertelstijl moet ook het gevoel van de leerling bereiken, de leerling moet de gebeurtenissen uit het verleden en op andere plaatsen op aarde aan de hand van een levendig beeld, innerlijk kunnen meebeleven. Dit bereikt men door zoveel mogelijk eenvoudige details te verklaren: bijv. waarom juist dit hout voor dit schip werd gebruikt en geen ander; waarom hier deze plantensoort wordt gekweekt en geen andere; waarom de mensen die op die bepaalde plek op aarde wonen die specifieke levenswijze bezitten e.d. meer.
- Het waarom van de dingen is een centraal gegeven. Het oplossen van de “waarom” vraag biedt de leerling de mogelijkheid om de causale samenhang en het oorzakelijk verband in de wereld te ontdekken, te begrijpen en er vat op te krijgen. Hoewel het causaal en oorzaak gericht denken het hoofddoel is, moet dit denken voor deze leerlingen steeds ingekleed worden met concreet en beeldrijk materiaal en is dit beperkt tot het fysiek waarneembare: bijv. werken met dagboeken, oude kaarten, recente kaarten, biografieën, excursies en dergelijke meer.

- De uitdieping, de verdere uitwerking of de verwerking van de leerinhoud kan d.m.v. zelfgestuurd of ontdekkend leren bijv. met werkjes over ontdekkingsreizen, reizigers.
- De verwerking van de leerinhouden speelt zich op verschillende niveau's af:
 - ✓ d.m.v. het spreken: kunstzinnig proza, dichtwerk of toneel, in leergesprek, via referaat of presentatie
 - ✓ d.m.v. het schrijven: rond een thema: individueel of groepswerk
 - ✓ d.m.v. beeldende activiteit: tekenen, schilderen, boetseren,...
 - ✓ d.m.v. muziek of beweging
 - ✓ d.m.v. praktisch - ambachtelijk handelen
- Het werken met projecten is een belangrijk middel om de indeling in leergebieden op te heffen en de leerlingen te laten ervaren dat de wereld een eenheid is. Een bijkomend voordeel is dat men kan vertrekken vanuit het dagdagelijkse handelen en dit op gevoels- en cognitief gebied kan verwijden en uitbreiden op maat van de individuele leerling. Groepswerken binnen het project bieden de leerling de mogelijkheid om sociale vermogens te ontwikkelen en om binnen het sociale proces zichzelf te leren kennen.

Verwijzend naar de leerplandoelstellingen

Leerplan doelstelling:	Methodisch didactische wenken:
1.	Bijvoorbeeld: Allerlei lossen zinnen laten groeperen in 3 kolommen. Zoals: In 1969 landde de eerste mens op de maan = verleden. Volgende maand bezoeken we een museum = toekomst. Nu gaan we deze tekst lezen = heden.
2.	Bijvoorbeeld: Wat komt na: donderdag, 1997, zomer, april Wat komt voor: zondag, winter, 1985 Welke eeuw is: 1865, 925 Interview met ouders, grootouders, burens, enz.
8.	Historische verhalen voorlezen/ leerlingen laten voorbereiden en voor de klas laten vertellen.
15.	Leerlingen brengen foto's en prenten mee, van hun eigen woning, van een droomwoning. Dit materiaal vormt de basis voor een klassengesprek, een groepswerkje...
17 – 22.	In de klas hangen een wereldkaart, een landkaart, een stadsplan en een tijdlijn om allerlei gegevens op aan te duiden.
15 – 24.	Vakoverschrijdend samenwerken met PO: een modelwoning maken; een droomstad tekenen...

17 – 18	Deze tijdsband groeit/verandert naargelang de periodes maatschappelijke vorming vorderen. Leerlingen kunnen gedurende het hele schooljaar hun beeld blijven vormen en aanpassen aan de leerinhouden. Dit nodigt uit tot zelfstudie over een bepaalde periode in de geschiedenis, rond een bepaalde geleerde, ontdekkingsreiziger, ...
20 – 23.	De leraar organiseert (bijv. in een vakoverschrijdende samenwerking) een bezoek aan een stad met een opdrachtenspel, een bezoek aan een museum (Bijv. Gallo-Romeins museum in Tongeren of Het Steenmuseum in Antwerpen)
26, 28, 29.	Bezoek aan het gemeentehuis, provinciehuis, toeristische domeinen, natuurreservaten
33.	Vakoverschrijdend met PO: plattegrond tekenen van dorpskern, schoolomgeving, ...
31, 37.	De leraar speelt in op actuele situaties zoals gemeenteraadsverkiezingen, culturele evenementen
28 – 31.	Opdrachtenspel bij een stadswandeling, bezoek aan de schoolgemeente, kennismaking met belangrijke historische gebouwen.
33 - 35	De leraar organiseert een excursie in de schoolomgeving
33 - 35	De leerlingen maken een beschrijving van de dagelijkse reisweg van thuis naar de school
42 – 44	Deelnemen aan “Kranten in de klas”project als klasgroep. Bepaald werelddeel/land/dorp/volk in de kijker zetten tijdens deze periode. Maken van een “positief nieuwskrant” (groepswork of individueel werk).
43	Nieuwsuitzending op radio of TV volgen + verslaggeving Reportage maken over een “gebeurtenis” op school, in hun leefomgeving.

8. Didactische middelen

Het vak Maatschappelijke Vorming wordt best gegeven in het eigen klaslokaal van de leerlingen. Regelmatig zullen de leerlingen de schoolomgeving exploreren en dan zijn excursieboekjes – en houders zinvol. Bij de projectie van dia's of vertoning van videobeelden en dvd kan dit lokaal uiteraard verlaten worden om een verduisterbare ruimte op te zoeken. De prikborden aan de wanden kunnen worden gebruikt voor knipsels, werkstukken, tabellen, afbeeldingen, stadsplannen, plattegronden van de school, van thuis,... enz.

Voor het tonen van beelden is het essentieel dat de school beschikt over de basisapparatuur ter zake: diaprojector, projectiescherm, TV, video en dvd. Diaseries, video's en dvd's kunnen uiteraard in openbare bibliotheken, speciaalzaken of bij vakverenigingen ontleend worden.

Tot de minimale uitrusting behoren verder:

- een wereldbol;
- fysische wandkaarten van de wereld en van de verschillende werelddelen en eventueel ook van de bestudeerde landen of regio's;
- topografische kaarten van de eigen streek;
- gemeente- en stadsplannen, plattegronden van de school, van thuis,...
- authentieke materialen van de bestudeerde landen of regio's.

Het is noodzakelijk dat alle leerlingen van de eerste graad over een schoolatlas beschikken.

Voor het bestuderen van de hemelverschijnselen is geen bijzondere apparatuur noodzakelijk: er wordt immers volledig uitgegaan van rechtstreeks waarneembare, geocentrische verschijnselen. Eenvoudige hulpmiddelen om zon- of hemelbewegingen uit te leggen, zal iedere leraar zelf kunnen construeren.

9. Bibliografie

Voor het vak geschiedenis:

Voor de leraar

Eerste leerjaar

- BLOCKMANS, W.P., e.a., *Mobiliteit van cultuurdragers. Zwaartepunten in de Bourgondische Nederlanden*, De Walburg Pers, Zutphen, 1981.
- BLOCKMANS, W.P., *Veranderde samenlevingen. De Europese expansie in historisch perspectief*, De Sikkel, Kapellen, 1978.
- BOORSTIN, D., *De ontdekkers. De zoektocht van de mens naar zichzelf en zijn wereld*, Elsevier, Amsterdam/ Brussel, 1987.
- BRAMLAY, S., *Leonardo, de cultuur van de Renaissance in Italië*, Baarn, 1990.
- BRAUDEL, B.P., *Beschaving, economie en kapitalisme (15de- 18de eeuw)* (2 dln), Contact, Amsterdam, 1987 & 1989.
- BURKE, P., *De Italiaanse Renaissance*, Amsterdam, 1988.
- COLUMBUS, C., *Scheepsjournaal 1492-1493*, Nijmegen, 1991.
- CUBITT, H., *Luther en de Hervorming*, Haarlem, 1978.
- DE HARTOG, L., *Europese reizigers naar de Grote Khan*, Baarn, 1985.
- DE REK, J., *Van Hunebed tot Hanzestad. Deel I. Sesam Geschiedenis der Nederlanden 1*, Bosch & Keuning, Baarn, 1983 (voor Bourgondië).
- GORIS, G., *Christoffel Columbus. De laatste kruisvaarder*, Pax, 's Gravenhage, 1946.
- GUASPARI, M.B., *Johann Gutenberg*, Schelle, 1968.
- LINDENBERG, C., *Geschichte lehren, thematische Anregungen zum Lehrplan*, Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart, 1981.
- MATHE, J., *De uitvindingen van Leonardo da Vinci. Tekeningen en modellen*, Alphen a/d Rijn, 1990.
- MORISON, S.E., *Columbus de Zeevaarder*, Baarn, 1991.
- PIGAFETTA, A., *De eerste tocht rond de wereld. De ontdekkingsreis van Fernao de Magalhaes*, Baarn, 1986.
- RANKE, B., *Zeevaardersomnibus*, Antwerpen, 1970.
- SCHUMACHER, H.J.J. (Hrsg.), *Geschichte: Literatur und Fundstellen zum Geschichtsunterricht in der Mittelstufe an Waldorfschulen; chronologisch und thematisch geordnet und teilweise kommentiert*, Pädagogische Forschungsstelle, Kassel.
- SPONSEL, H., *Magallanes ontdekkingsreiziger*, Antwerpen, 1962.
- STEINER, R., *Leonardo, Michelangelo, Rafaël*, Amsterdam, s.d.
- VAN ROOSBROECK, R., *Willem van Oranje*, 's-Gravenhage, 1983.
- VAN DIJK, J., *Filips II, heerser van een wereldrijk*, Fibula, Bussum, 1983.
- VERLINDEN, C., *Koloniale geschiedenis in de 15de en 16de eeuw*, Fibula, Bussum, 1975.
- WILKES, J., *Cortes en de verovering van Mexico*, Fibula, Bussum, 1976.
- WILLIAMS, J., *Leonardo da Vinci*, Den Haag, 1966.
- , *Sesam Encyclopedie van de wereldgeschiedenis*, Bosch & Keuning, Baarn, 1992 (delen 8, 9 en 10).
- , *Nieuwe geïllustreerde wereldgeschiedenis. Deel 4. De Renaissance*, Zuid-Nederlandse Uitgeverij, Antwerpen, (bevat een uitstekende biografie van Luther).

Tweede leerjaar

- ANDREWS, M., *De wording van Europa*, Brussel, 1991.
- BASCHWITZ, Kurt, *De strijd met den duivel. De heksenprocessen in het licht der massa-psychologie*, uitg. Andries Blitz, Amsterdam, 1948.
- BLOCKMANS, W.P., *Republiek tussen vorsten: Oranje, opstand, vrijheid, geloof*, Walburg Pers, Zutphen, 1984.

- BRAUDEL, B.P., *Beschaving, economie en kapitalisme (15de- 18de eeuw)* (2 dln), Contact, Amsterdam, 1987 & 1989.
- BUTER, A., *De kadans van de getouwen*, Amsterdam, 1985.
- CAZAUX, Y., *De geboorte van een natie. De Nederlanden in de 16de en 17de eeuw*, DNB, Antwerpen, 1985.
- DIEDERIKS, H.A., e.a., *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat. De modernisering van West-Europa sinds de vijftiende eeuw*, Wolters-Noordhoff, 1987.
- GROENVELD, S., e.a., *De kogel door de kerk? De opstand in de Nederlanden, 1559-1609*, De Walburg Pers, Zutphen, 1983.
- HOUKLAUW, F., *Bouwmeesters der beschaving*, M. Meulenhoff, Amsterdam, s.d. (korte schetsen van de belangrijkste uitvinders)
- KIAULEHN, W., *Ijzeren Engelen. Geboorte, geschiedenis en macht der machines van de Oudheid tot de negentiende eeuw*, P. Vinte, Antwerpen/Tilburg, 1953.
- LIS, C., SOLY, H., *Armoede en kapitalisme in het pre-industrieel Europa*, De Standaard Uitgeverij, Antwerpen, 1984.
- MASSIE, R., *Peter de Grote en het ontstaan van het moderne Rusland, 1672-1725*, Elsevier, Brussel/Amsterdam, 1986.
- PARKER, G., SMITH, L.M. (ed.), *De algemene crisis van de zeventiende eeuw*, Fibula, Haarlem, 1978.
- PARKER, G., *Van beeldenstorm tot bestand*, Fibula, Haarlem, 1987.
- PRICE, J.L., *Nederlandse cultuur in de gouden eeuw*, Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1976.
- ROORDA, D.J., e.a., *Overzicht van de nieuwe geschiedenis. De algemene geschiedenis van het einde der middeleeuwen tot 1870*, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1983.
- SCHÖFFER, I., e.a., *De Lage Landen van 1500 tot 1780*, Elsevier, Amsterdam/Brussel, 1978.
- STIBBE, M., *Zwanenridder en Vliegende Hollander. Lichten en schaduwen uit de geschiedenis van Nederland en hun betekenis voor de ontwikkeling der mensheid*, Vrij Pedagogisch Centrum, Driebergen, 1989.
- VAN ACKERE, J., *Barok en Classicisme in België (1600-1789). Bouwkunst, monumentale beeldhouwkunst*, Vokaer, Brussel, 1974.
- VAN DEURSEN, A.T., DE SCHEPPER, H., *Willem van Oranje: een strijd voor vrijheid en verdraagzaamheid*, Lannoo, Tiel, 1984.
- VAN HOUTTE, J.A., *Het verleden van Europa*, Leuven, 1992.
- VERLINDEN, C., *Het ontstaan van de Atlantische beschaving. Van renaissance tot verlichting*, E. Story-Scientia, Gent, 1971.
- ZWEIG, S., *Fouché*, Agathon uitg.
- ZWEIG, S., *Marie-Antoinette, portret van een middelmatig leven*, Agathon uitg.
- , *Sesam Encyclopedie van de wereldgeschiedenis*, Bosch & Keuning, Baarn, 1992 (delen 11 tot en met 16).

Materiaal voor in de klas

- HAYT, F., *Atlas van de algemene en Belgische geschiedenis*, Van In, Lier, 1993.
- De dagboeken van de ontdekkingsreizigers (Columbus, Magelaes, Da Gama, ...).

Voor het vak Aardrijkskunde

- ANTROP, M., *Het landschap meervoudig bekeken*, DNB-Uitgeverij Pelckmans, Kapellen, 1989.
- BAKKER, T., VEEL, P., *Onderweg in Zuid-Amerika, India en Nepal en op 't wad*, uitg. Pirola, 1985.

- BEHRENS, J., *Der Erwerb eines Standortes. Gedanken zu einer lebendigen Geographie*, in: *Erziehungskunst*, sept. 1990, p. 688-693.
- BEYENS, L., PEETERS, A., *Orkaan op de ijskap. Het verhaal van de trans-Groenland-expeditie*, uitg. Lannoo, 1990.
- BLATTMANN, G., *De Zon, hemellichaam en godheid*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1979.
- BISTERBOSCH, L., *Materiaal voor de periode astronomie in klas 7*, manuscript uitgegeven in samenwerking met het VPC, Driebergen, 1992.
- BOCKEMÜHL, J., *Erwachen an der Landschaft*, Verlag am Goetheanum, Dornach, 1992.
- BOCKEMÜHL, J., SCHAD, W., SUCHANTKE, A., *Mensch und Landschaft Afrikas. Zur Ökogeographie, Biologie und Völkerkunde*, Stuttgart, 1978.
- DE STERCK, M., *Indianenverhalen*, Altoria, Averbode.
- GANERI, A., *Atlas van de Oceanen*, Sesam Junior, 1994.
- GÖPFERT, C., *Ein erstes Bild des ganzen Erde. Menschenbildung durch Geographie (+ ill.)*, in: *Erziehungskunst*, feb. 1992, p. 141-152.
- GÖPFERT, C., *Land und Mensch in Amerika. Geographie an der Schwelle zur Pubertät*, in: *Erziehungskunst*, nov. 1992, p. 1066-1078.
- GÖPFERT, C., *Landschaften und Menschen in anderen Erdteilen: Asien*, in: *Erziehungskunst*, maart 1992, p. 211-221.
- GÖPFERT, C., *Menschenbildung durch Geographie. Möglichkeiten eines verkannten Faches*, in: *Erziehungskunst*, april 1991, p. 329-335.
- GÖPFERT, C., *Polaritäten in Europa*, in: *Erziehungskunst*, mei 1991, p. 657 e.v.
- GYSSELS, H., e.a., *De landschappen van Vlaanderen en Zuidelijk Nederland*, Garant, Leuven, 1993.
- HERRMANN, J., *Atlas van de astronomie*, Bosch & Keuning, Baarn, 1975.
- KELDER, L., *"Kleur bekennen in een veelkleurige samenleving." Leerplanonderzoek Aardrijkskunde achtste klas in de Vrije Scholen*, VPC, Driebergen, s.d.
- KELLER-VON ASTEN, H., *Sterne schauen Dich an*, Verlag Walter Keller, Dornach, s.d.
- KIERSCH, J., *Zur Genese von Lehrplänen nach der Pädagogik Rudolf Steiners*, in: *Erziehungskunst*, okt. 1995, p. 1037-1042.
- KLETT, E., *Länder und Völker*, Stuttgart.
- KÖNEMAN, *Wereldreligies*, Markus Hattstein, 1997.
- LEMAIRE, T., *Filosofie van het landschap*, Amboboeken, Bilthoven, 1970.
- MATTHIESSEN, P., *Een vallei in de steentijd*, uitg. Contact, 1990.
- MATTHIESSEN, P., *In the spirit of Crazy Horse*, Viking Penguin, New York, 1983.
- MONBIOT, G., *Niemandland. Een speurtocht door Kenia en Tanzania*, Atlas, Amsterdam/Antwerpen, 1994.
- MULDER, E., *Zon, maan en sterren. Astronomie voor iedereen*, Christofoor, Rotterdam, 1982.
- NIEDERHÄUSER, H.R., *Fremde Länder - Fremde Völker*, Freies Geistesleben, Stuttgart, 1986.
- RIETHMÜLLER, W., *Beheimatung im Wirklichen. Sprung ins Mögliche. Orientierung im Raum als Basis mutigen Handels*, in: *Erziehungskunst*, maart 1995, p. 217-235.
- STARK, F., *Zum Zeitalter der Entdeckungen. Geistige und Gymnastische Erziehung in der 7. Klasse*, in: *Erziehungskunst*, mei 1992, p. 424-439.
- SUCHANTKE, A., *Der Kontinent der Kolibris. Landschaften und Lebensformen in den tropen Südamerikas*, Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart, 1982.

SUCHANTKE, A., e.a., *Mythe der Erde. Israël*, Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart, 1988.
 SUCHANTKE, A., *Partnerschaft mit der Natur*, Urachhaus, Stuttgart, 1993.
 SUCHANTKE, A., *Sonnensavannen und Nebelwälder*, Verlag Freies Geistesleben, 1992.
 VREEDE, E., *Astronomie und Anthroposophie*, Philosophisch-Anthroposophisches Verlag, Dornach, 1980.
 WATSON, L., *De regenmaker*, Karnah, Amsterdam, 1985.
 X, *Kinderen wereldwijd*, Lannoo, Tielt.
 X, *Lekturama enclopedie. Reeks: Met beroemde ontdekkingsreizigers op avontuur.*
 o.a. Het tijdperk der grote ontdekkingen
 Beroemde poolexpedities
 X, *Ontdek je wereld. Leerrijke reisverhalen voor de jeugd*, Deltas uitg.
 X, *Sprookjes uit de wereldliteratuur*, uitg. Elmar.
 o.a. Zuid-Amerikaanse sprookjes
 Chinese sprookjes

handboeken:

- *Wereldvisie 1 tem 4*: handboeken en werkboeken uitgeverij Pelckmans
- *Werkatlassen* Wolters Plantyn
- *Werelddelen 1,2,3*, uitgeverij Pelckmans
- *Algemene Aardrijkskunde 6*, uitgeverij Pelckmans
- *Aardrijkskunde 1 tot 6*, Standaard educatieve uitgeverij.
- *Algemene aardrijkskunde (2de graad)*, uitgeverij Pelckmans/De Nederlandse Boekhandel.
- *Geografisch steunpunt*, uitgeverij Thieme, Zutphen.
- *Visie 1 en 2*, uitg. Pelckmans/De Nederlandse Boekhandel.
- *Visie op leefruimten buiten Europa*, uitg. Pelckmans/De Nederlandse Boekhandel.
 - Afrika en Azië
 - Amerika en GOS

monografieën over ontwikkelingslanden van het Koninklijk Instituut voor de Tropen, NOVIB en NCOS

Pedagogische map:

Met het openbaar vervoer op stadsverkenning van Vlaamse Stichting verkeerskunde

Projecten van:

Kleur bekennen

Oxfam

Organisaties van stadsverkenningen zoals stedelijke toeristische diensten, Antwerpen Averechts, Brussel Binnenstebuiten, ...

video's en dvd's : documentaires van National Geographic Oxfam en anderen uit te lenen in openbare bibliotheken

verschillende publicaties van Time Life Bibliotheek der landen, Amsterdam, o.a.:

- China
- Japan
- VS

verschillende publicaties van de Vereniging Leraars Aardrijkskunde, o.a.:

- Sahara
- Middellandse Zee
- China
- G.O.S.
- Arabië

verschillende publicaties van ABOS:

- Senegal
- Rwanda
- Ecuador
- Kameroen
- Burundi
- Derde wereld en internationale samenwerking
- Achter de beelden
- De woestijnvorming
- Kaarten verduidelijken - de onderontwikkeling geografisch verklaren

deze brochures zijn te verkrijgen bij ABOS, Brederodestraat 6, 1000 Brussel, 02/500 64 81

tijdschriften:

National Geographic

Nuttige adressen:

Vereniging Leraren Aardrijkskunde (VLA), ISEG, Kontich.

Nationaal Instituut voor Statistiek (NIS), Leuvenseweg 44, 1000 Brussel.

Nationaal Geografisch Instituut (NGI), Abdij Ter Kameren 13, 1050 Brussel.

KMI, Ringlaan 3, 1180 Brussel.

Visualia, kaarten volgens opdracht, Esdoornlaan 14, 2400 Lichtaart.